

ВАРШАВА І КРАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ І СПОГАДАХ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНЩИНИ

Мандрівка сприймалася елітами Російської імперії як можливість на власні очі побачити досягнення європейської культури, отримати новий досвід, пережити пригоди, яких, можливо, не вистачало у буденному житті, відпочити, поспілкуватися з друзями і родичами, які упродовж тривалого часу уже перебували за межами батьківщини. Тому, ще у першій половині ХІХ ст. встановлюється мода на подорожування, до якої активно долучаються й вихідці з Наддніпрянської України.

Важливу роль в активізації подорожування відіграли різноманітні науково-технічні зрушення які відбулися у Європі упродовж ХІХ ст., а саме: налагодження поштового зв'язку, що призвело до розширення мережі шляхів; винахід пароплава, поява потягу і будівництво залізниць. Однак, у більшості випадків, подорожуючим доводилося користуватися або власним транспортом або традиційними засобами пересування, які були поширені у тій або іншій країні.

Якщо на середину ХІХ ст. за кордон мандрувала дворянська еліта, науковці, студенти й царські чиновники, то згодом, коло подорожуючих у польські або через польські землі значно розширилося. Яскраво його описав Володимир Міхневич⁷⁵⁸. Він зазначав, що майже половину вагону поштового потягу, яким він діставався Варшави, складали: армійський кавалерійський полковник з великою родиною, який поводився як пан, зневажаючи інших пасажирів (він повертався до військової частини, що була розквартирована поблизу Варшави); окрім нього було ще багато військових, три російських чиновники, які щойно отримали посади у Царстві Польському, на їх обличчях, за твердженням мандрівника, простежувалася впевненість, що вони присвятили себе «величній місії «обрусіння»; ополячений єврей з Варшави, який мав торгівельні справи у Санкт-Петербурзі і повертався додому; пруський підданий, який «на чому світ стоїть, ображав «на своєму діалекті Росію і росіян»; кілька петербуржців, не здорових на вигляд, обох статей, які їхали на лікування транзитом через Варшаву⁷⁵⁹.

Проблема подорожей європейськими країнами підданих Російської імперії неодноразово ставала об'єктом дослідження. Так, у 1914 р. вийшла друком праця В. Сівкова, яка розглядала питання подорожей за кордон у ХVІІІ ст. відомих і заможних росіян. Робота була своєрідним збірником спогадів, записок і листів, де автори розповідали про своє перебування поза межами імперії⁷⁶⁰. На початку ХХІ ст. проблема набула актуальності в українських наукових колах. Низка документальних монографій, які розглядають подорожі

⁷⁵⁸ Міхневич Володимир Осипович — російський письменник, історик, журналіст. Народився у Київській губернії у дворянській родині. Навчався у Київському університеті св. Володимира. Співпрацював з багатьма російськими часописами.

⁷⁵⁹ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург: Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 2.

⁷⁶⁰ Сивков, В.В., Путешествия русских людей за границу в ХVІІІ в. Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия. 1914. 134 с.

за кордон родини Галаганів і її оточення були опубліковані М. Будзар і Є. Ковальовим⁷⁶¹. Майже у той самий час колективом Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича було видано колективну монографію, яку було присвячено оповідним тенденціям мемуарної і мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX ст.⁷⁶².

Джерельну базу дослідження складають опубліковані подорожні записки, листи й спогади мандрівників, які походили з Наддніпрянської України, зокрема: Григорія Галагана⁷⁶³, Віри Желіховської⁷⁶⁴, Володимира Міхневича, Костянтина Скальковського⁷⁶⁵. Власне, лише обмежене коло тревелогів цієї доби містять описи польських земель і польських міст. Характерною ознакою подорожніх записок є фрагментарність описів, суб'єктивність суджень, які автори формулювали під впливом емоцій, досвіду, фахових уподобань, імперських ідеологем й слов'янофільських поглядів, тощо.

Вони мають кілька спільних тем: опис зовнішнього вигляду міст і міського простору, аналіз етнографічних особливостей (переважно увага зверталася на традиційні строї), характеристика настроїв у суспільстві тощо. Автори, часом, урізноманітнювали свої описи екскурсами у минуле країни яку відвідували, історією зведення архітектурних споруд, і різноманітних пам'яток минулого. Часом, мандрівники використовували запозичення із подорожніх записок співвітчизників які відвідували польські землі. Одним із найбільш ґрунтовних описів Варшави, її міського простору, особливостей повсякденного життя другої половини XIX ст. залишив В. Міхневич⁷⁶⁶. Його праця, зрештою, досить активно використовувалася К. Скальковським.

Метою розвідки є відтворення образів двох польських міст — Варшави і Кракова, які після поділів Польщі, опинилися у складі різних імперій, на основі їх описів у подорожніх записках мандрівників з Наддніпрянської України.

Особливості мандрівок до польських земель

Основними містами Царства Польського, описи яких потрапляли до подорожніх записок були Варшава і Краків. Вони, зазвичай, не були кінцевим пунктом мандрівки і окремим об'єктом для огляду або досліджень. З ними знайомилися під час зупинок і перепочинку на шляху до Відня, Дрездена, Лондона, Риму тощо. Стан справ і рівень занурення подорожніх у міський простір Кракова або Варшави, можна охарактеризувати словами російського мандрівника і письменника другої половини XIX ст. Василя Кельсієва: «Краків був для мене цікавим. Я утім перебував у ньому лише двадцять чотири години. Мені хотілося його оглянути, я пройшовся усіма вулицями цього завмираючого міста, побував у колишній залі сейму краківської республіки, оглянув старі костели і нарешті потрапив

⁷⁶¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: М.Будзар, Є.Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. І.Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.

⁷⁶² Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

⁷⁶³ Григорій Галаган — громадський діяч, меценат, представник поміщицького, дворянського роду. Народився у селі Сокиринці у Чернігівській губернії. Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у підготовці Селянської реформи 1861 р. із скасування кріпацтва. У 1873-1875 рр. голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

⁷⁶⁴ Желіховська Віра Петрівна (Віра Ган) — російська письменниця. Народилася у Катеринославі. Часто разом з родиною змінювала місце проживання — Україна, Росія, Кавказ. Відвідала Варшаву і Краків у 1855 р.

⁷⁶⁵ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився у Одесі. Навчався у Рішельєвському лицейі й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁷⁶⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. 211 с.

до того самого, де ховали колишніх польських королів. Я бачив у своєму житті багато церков, однак жодна, навіть Westminster-Abbey, не справила на мене такого враження, як старий костел⁷⁶⁷.

Тобто, основне завдання пересічного мандрівника, полягало у тому, щоб побіжно оглянути Варшаву або Краків, отримати нові враження, оскільки вже тут довелося зупинитися, і рухатися далі Європою, чи повертатися додому. Наявність незначної кількості описів Варшави або Кракова у подорожніх записках другої половини XIX ст. обумовлюється ще й тим, що частина мандрівників подорожували до Європи морем через порти Швеції або Франції. Суходолом, через польські землі, рухалися лише ті, хто використовував власний або залізничний транспорт.

Не сприяла подорожам, вихідців з теренів Російської імперії, до Царства Польського або через його землі, й політична напруженість у суспільстві, а також антиімперські й антиросійські настрої, які панували серед поляків. Особливо, це стосувалося кінця 50-х і початку 60-х рр. XIX ст., які були передднем чергової спроби польського народу отримати свободу і відновити незалежність. Так, про своє перебування у Варшаві у 1862 р., один з російських офіцерів — Павло Карцов⁷⁶⁸, згадував: «у Варшаві, довелося довго розшукувати їх⁷⁶⁹, бо ані я, ані мій кучер не знали міста і польської мови; ті ж з перехожих, до яких ми зверталися російською, з помітним озлобленням відверталися, не звертаючи уваги на наші питання...»⁷⁷⁰.

Така реакція на росіян не була чимось виключним. Скоріш це демонструвало типове ставлення поневоленого народу до загарбників. Росіяни, перебуваючи у польських містах постійно відчували стосовно себе погано приховану ворожнечу. Той самий П. Карцов писав: «Похмурі або зухвалі і з викликом погляди чоловіків, злі або глумливі обличчя жінок, допитливо-обережні фізіономії євреїв»⁷⁷¹. Саме погано приховану ворожнечу відчували росіяни на вулицях Варшави. Таке ставлення до них і небезпеку перебування у місті, підданих імперії, підтверджував і О. Підвисоцький⁷⁷². Він зазначав, що у 1860 р. у Варшаві відбулася майже безперервні, так би мовити, «провокації», які здійснювалися переважно студентською молоддю (значну активність демонстрували студенти агрономічного інституту у Марімонті), і були спрямовані «не лише проти уряду, його вищих представників і чиновників, але й навіть проти приватних осіб»⁷⁷³. Зокрема, восени 1860 р., майже усі купці отримали поштою листи з погрозами і вимогами замінити російськомовні рекламні вивіски на написані польською. При цьому поліція реагувала на подібні випадки достатньо мляво⁷⁷⁴. Відповідно, поступово, чутки про суспільні настрої у Варшаві, досягали й Наддніпрянщини, і це вочевидь не сприяло бажанню подорожувати польськими землями.

Так само, не обмежував туризм, і діючий військовий стан, який був запроваджений російським царатом, ще у 30-ті рр. Він виглядав так: «На вулицях заборонено було зупинятися навіть утрюх; з 7-ми годин вечора, усі хто виходив з будинків, повинні були йти

⁷⁶⁷ Кельсиев В. Галичина и Молдавия, путевые письма. Санкт-Петербург: б/в. 1868. С. 3.

⁷⁶⁸ Карцов Павло — генерал від інфантерії, російський військовий письменник, учасник придушення польського повстання 1863-1864 рр.

⁷⁶⁹ Мова йде про командувача російським військовим контингентом і коменданта, які знаходилися у штабі округу.

⁷⁷⁰ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 194.

⁷⁷¹ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 178.

⁷⁷² Підвисоцький Олександр Йосипович — етнограф, мемуарист, історик. Походив з дворянського роду Чернігівської губернії. Батько (Підвисоцький Й.К.) — поляк, офіцер російської армії; мати (К.Г.Савицька) — походила з козацько-старшинського роду. Навчався у Харківському університеті. З 1861 р. був таємним агентом Управління Варшавського жандармського округу.

⁷⁷³ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 27.

⁷⁷⁴ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 27.

з ліхтарем, а після 10-ти годин, ніхто не мав виходити за ворота, не маючи при собі особливого на це білета від начальника гарнізону, або від управління обер-поліцмейстера; усі ворота наказано було тримати постійно зачиненими і біля хвіртки особливого сторожа»⁷⁷⁵. Це створювало певні незручності і можливість насолоджуватися міським простором.

Не сприяла подорожуванню польськими землями й Австро-пруська війна 1866 р. Не заваді стояли не лише військові дії, але й їх наслідки, зокрема, порушення залізничного сполучення між Краковом і Віднем. Так, П. Галаган нотував: «Ми їхали з Кракова до Поля (залізнична станція) кіньми по шосе, тому що залізниця зіпсована з нагоди війни. Прусаци підірвали міст, і залізниця там не ходить, ми найняли карету у Кракові»⁷⁷⁶.

У таких умовах, навіть ті мандрівники, які подорожували через Варшаву або Краків, раніше — у першій половині XIX ст., змушені були перебудовувати власні маршрути. Тому, переважна більшість польських міст, взагалі, залишалися поза увагою, або у вигляді пейзажу за вікном карети або вагона потяга. Та власне і Краків, у зв'язку із специфікою вибудованої мережі поштових шляхів, залишався на відстані. Так, Г. Галаган писав: «Ми зобов'язані поштової кареті тим, що не мали задоволення, проїжджаючи через Величку, відвідати соляні рудники, і перебуваючи у Підкоржі, де і обідали, не могли хоча ю піти подивитися на Краків, який з того боку річки...»⁷⁷⁷.

Однак, Варшава або Краків все ж таки, ставали, для поодиноких мандрівників, кінцевою метою подорожі. Проте, це стало можливим лише через певний час після придушення польського повстання 1863-1864 рр. Так, зокрема, В. Міхневич писав: «Я їхав до Варшави, можна сказати, заради самої Варшави, бо до цього я у ній ніколи не був, хоча давно дуже нею цікавився. Мене вабило на цей раз просто відчуття інстинктивної племінної спорідненості з поляками, жага нових свіжих вражень, заради відпочинку і розваг»⁷⁷⁸. Вибір В. Міхневича дивував як співвітчизників, так і поляків. І ті і інші не розуміли потреби їхати до Варшави, якщо це не державні, комерційні чи судові справи⁷⁷⁹.

Таким чином, поступово Варшава все ж таки стала цікавим об'єктом для мандрів і предметом аматорських досліджень подорожніх. Свідченням цього є укладення Путівників містом російською мовою⁷⁸⁰.

Проблемою для багатьох мандрівників з Наддніпрянської України під час подорожей до польських земель, як власне і до інших європейських країн, був мовний бар'єр, що спонукало їх користуватися путівниками, так званими «Бедекерами»⁷⁸¹. Насамперед вони дозволяли вибудувати маршрут подорожі і обрати помешкання у незнайомому місті. Їх роль у комунікації мандрівника і плануванні перебування у місті або огляду пам'яток старовини була незаперечною. «Бедекери» згадуються у більшості подорожніх записок. Так, Віра Желіховська писала: «З великими зусиллями пояснивши порт'є, що я бажаю поїхати у місто, оглянути місця, які назвала йому, керуючись своїм рятівним «Бедекером» я поснідала і відправилась за своєю звичкою кататися, щоб скласти уявлення про місто і його

⁷⁷⁵ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П.П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 200.

⁷⁷⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450-451.

⁷⁷⁷ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 18.

⁷⁷⁸ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 3.

⁷⁷⁹ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 4.

⁷⁸⁰ Наприклад див.: М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. 202 с.

⁷⁸¹ Verlag Karl Baedeker — німецький видавець. У 1827 р. у Кобленці він заснував видавництво путівників по різних містах і країнах. Відомим ще за життя його зробили якісні, ґрунтовні, детальні путівники, які отримали його ім'я — «бедекери».

найближчі околиці»⁷⁸². «О півдні я потрапила на гору Вавель, де розташовувалася фортеця, старий палац королів, тепер шпиталь, казарма — будівництва різних часів, яка тепер не викликала жодної цікавості... Я згадала що тут демонструють склеп у якому стоять труни Костюшка, Яна Собеського й Йосифа Понятовського і спохватилася, що немає зі мною моєї книги — путівника Бедекера, без якого я як без очей і вух, особливо у місцях, де неможна взяти провідника, який би розмовляв зрозумілою мовою»⁷⁸³. Згодом, на допомогу мандрівникам прийшли й подібні російськомовні видання, які знайомили подорожніх з окремими європейськими країнами або пропонували вже популярні туристичні маршрути.

Варшава і Краків справляли на мандрівників досить різне враження. Їх сприйняття залежало від фаху й естетичних уподобань подорожуючого, його життєвого досвіду, оповідей співвітчизників, тощо. Переважно, мандрівники захоплювалися плануванням, забудовою й історичним колоритом польських міст. Приваблювала туристів, і тяглість архітектурної традиції, що відрізняло їх від міст Наддніпрянської України, де середньовічні пам'ятки, окрім храмів, переважно не збереглися, а більш пізні, внаслідок частих, а часом і докорінних перебудов, втрачали власну автентичність або були зіпсовані російськими впливами. Однак, такий підхід не був спричинений унікальністю польських міст. Він впроваджувався в усіх європейських країнах, де перебували мандрівники з Наддніпрянщини.

Основна увага мандрівників зосереджувалася на Варшаві, оскільки місто перебувало під владою Російської імперії. Докладний статистичний образ міста середини XIX ст. було укладено Петром Дубровським, який добре знав його, проживаючи тут з кінця 30-х рр.⁷⁸⁴. Він зазначав, що станом на 1849 р. чисельність населення міста становила 163304 особи⁷⁸⁵. Автор деталізував склад жителів як за віровизнанням, так і за приналежністю до різних станів. Наприклад, він зазначав, що у місті: православних 1587, римо-католиків — 106,902, уніатів — 165, старовірів — 41, євреїв — 43027 осіб. Поряд з тим, зафіксовані й протестанти, які належали до різних течій: «Євангелістсько-Аугсбурської — 10510, реформаторської — 1070 осіб, тощо.⁷⁸⁶ На середину XIX ст. у місті налічувалося 7 православних храмів, 22 костели, 1 уніатська церква і 2 євангелістських. Найбільше релігійних закладів належало іудеям — 89. Серед світських окрас міста, П. Дубровський відзначав: два імператорських палаці, королівський замок, цитадель, астрономічну обсерваторію, лікувальний заклад з мінеральними водами»⁷⁸⁷.

Створюючи опис Варшави, він подбав про короткий історичний екскурс і загальні відомості, які стосувалися найбільш цікавих, з його точки зору, пам'яток, що могли б викликати цікавість, тих співвітчизників, які б подорожували до цього чудового польського міста. Зокрема, акцентував увагу на храмах, палацах, старовинних будинках тощо⁷⁸⁸. Таким чином, П. Дубровський створив своєрідний «гід» Варшавою (хоча твір не мав класичної форми путівника і поступався «Бедекерам»), який давав можливість, мандрівникам які б відвідали її, осягнути міський простір і обрати для себе задоволення споглядання на будь-який смак.

Поетичний, проте так само, детальний образ міста, згодом було створено В. Міхневичем. Він писав: «Так зване «Старе місто» (Stare miasto) створює ідеальну ілюзію середньовічного готичного «бургу»: криві, тісні, майже карикатурні вулиці, у яких не лише двом

⁷⁸² Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург. Типография П. Сойкина, 1897. С. 10.

⁷⁸³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург. Типография П. Сойкина, 1897. С. 11.

⁷⁸⁴ Дубровський Петро Павлович — філолог, професор польської мови. Народився у Чернігові. Навчався у Ніжинському лицей князя Безбородька й Московському університеті. Працював вчителем російської мови у одній із Варшавських гімназій. Засновник журналу «Jutrzenka», згодом назву змінено на «Словянское обозрение».

⁷⁸⁵ Дубровський П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. С. 47.

⁷⁸⁶ Дубровський П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. С. 48.

⁷⁸⁷ Дубровський П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. 48-49.

⁷⁸⁸ Докладні описи містяться у Розділі II. книги П. Дубровського.

екіпажам, але, здається, і двом перехожим варко розійтися, не зіштовхнувшись носом до носа, високі, гостроверхі, кургузі⁷⁸⁹ будинки з вузькими вікнами, які нагадують бійниці, середньовічний бруд, середньовічна патріархальність у стилі життя обивателів, навіть трапляються зовсім середньовічний одяг і фізіономії»⁷⁹⁰.

Проте найбільш виразним, у «Старому місті», відлунням сивої давнини, на думку мандрівника, був, закладений ще у XIV ст., — «чудовий, у суворому готичному стилі Свентоянський костел». Його описано було так: «Погляньте на цей грандіозний, потемнілий від часу, артистичного різьблення, пресбітерій⁷⁹¹ — його поставлено коштом Яна Собеського... Ось зі стін дивляться, то там, то тут, типові «сарматські» фізіономії, у старовинних національних строях — портрети похованих тут історичних діячів, пам'ятних іменами і здобутками; а ось у заглибленнях стін розкинулися у весь зріст закуті у кольчуги мармурові рицарі надгробні пам'ятники князів Мазовецьких, Понятовських, Малаховських та ін. Це все красномовні камені-речники минулого, якщо можна так висловитися, ані на хвилину не даючи варшавцю забути ні це минуле, ні те, що воно було так не схоже на сьогодні»⁷⁹².

Окрасою Старого міста і принадою для туристів був винний погріб відомий за назвою відповідної фірми — «Фукер». Ця фірма існувала у Варшаві більш ніж 200 років і пропонувала відвідувачам старі угорські вина і мед⁷⁹³.

Поряд із історичним архітектурним образом, поставало й нове польське місто: «Щоб скласти собі поняття про нову сучасну Варшаву, потрібно лише із «Старого міста» вийти на Краківське передмістя — це Невський проспект Варшави⁷⁹⁴. На цій вулиці, а також на її продовженні «Новому світові» з бічними відгалуженням зосереджується варшавське міське життя, торгівля і промисловість. Тут так само знаходяться і усі найголовніші святині місцевого католицизму, а також громадські і державні установи... Варшава має вигляд красивого, заможного і досить охайного міста. Вона добре забудована виключно майже кам'яними будинками, між якими є не мало гарних за розмірами, розкішно і витонченістю архітектури»⁷⁹⁵.

Привертали увагу мандрівників і ті аспекти міського життя, які були традиційною проблемою для російських і українських міст. Зокрема — благоустрій, дороги, транспорт. Цим як Варшава, так і Краків разюче відрізнялися від Києва, Харкова, Одеси. Так, В. Міхневич писав: «Дуже добрі у Варшаві мостові, принаймні, на головних вулицях, вимощених асфальтом і чавунними або кам'яними плитами, і лише зрідка каменем»⁷⁹⁶; «Варшавські візники «дружки», цілком задовільні, особливо у порівнянні з нашими петербурзькими. У них двокінні. Досить зручні і завжди справні двомісні коляски на лежачих ресорах, упряж на конях «краківська» — легка, оригінальна і красива... Головна ж перевага варшавських візників — дешевизна і субординація, у якій вони виховані»⁷⁹⁷. Такого

⁷⁸⁹ Кургузій — тісний, куций, низький.

⁷⁹⁰ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 25.

⁷⁹¹ Пресбітерій — у західноєвропейській сакральній архітектурі — простір між навою і престолом, підвищення для вівтаря та місць духовенства у східній частині католицького храму.

⁷⁹² Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 26.

⁷⁹³ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 27.

⁷⁹⁴ Порівняння європейських міст з російськими столицями і особливо Санкт-Петербургом є не випадковим. Це характерно для усіх молодих дворян, які були засліплені їх показним зовнішнім виглядом, стилем життя еліт, вишуканістю і помпезністю.

⁷⁹⁵ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30.

⁷⁹⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30.

⁷⁹⁷ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30-31.

облаштованого простору не мав майже жоден з губернських центрів Російської імперії. Щоб зрозуміти, чому ці аспекти привертала увагу мандрівників, варто звернутися до типових описів українських міст у тревелогах подорожніх.

Наприклад, у 1836 р. на шляху до Європи, Харків відвідав М. Всеволозький. Єдині його враження від міста, стосувалися вулиць і доріг. Він нотував «Я збирався тут ночувати і на наступний день обідати у губернатора, князя П.І. Трубецького; проте вийшло зовсім інакше. Коляска моя так застрягла неподалік поштового двору, посеред вулиці, що четверо добрих коней ніяк не могли витягти мене з цієї трясовинної і смердючої ями. Вийти не було можливості; я заткнув ніс і не знав що мені робити. За мною їхав у своєму візку чиновник надісланий урядом, у справах служби на Донець; він не загруз, і вийшов із свого екіпажу підійшов до мене: «Плигайте на мене; я вас втримаю», сказав він. «Коні не витягнуть...»⁷⁹⁸.

Добре облаштування міста, у свідомості мандрівників, визначалося не лише покриттям вулиць і транспортом. Незвичним була й наявність іншої інфраструктури, яка забезпечувала потреби містян. Зокрема, В. Міхневич зазначав: «Варшава має досить жвавий вигляд: її мініатюрні, порівняно, наприклад з петербурзькими неосязними «проспектами», вулиці цілком майже заповнені крамницями, ремісничими закладами і чисельними кав'ярнями. Кругом на перехрестях красуються витончені кіоски з холодними напоями, які пропонуються доброзичливими продавчинями. Загалом вулиці наповнені рухом і дуже людні зрання до ночі»⁷⁹⁹.

Станом на 70-ті рр. XIX ст. путівники, які друкувалися на теренах Російської імперії вже подавали докладні описи Варшави, що свідчило про зростаючу цікавість до міста з боку подорожніх. Так, один з них повідомляв: «Вулиць у м. Варшаві, за звітом за 1871 р., 278, і вони за довжиною займають 143 версти, кам'яних будинків 2360, а дерев'яних 937. Загальна поверхня, яку займає Варшава під вулицями, садами і Повонзковським кладовищем, становить 775189 сажнів. У діаметрі — Варшава з Прагою, оточена земляним валом; по обох берегах р. Вісли, становить майже три географічні милі або 203/4 версти... Варшава у первісному своєму розташуванні, складалася лише з «Старого» і «Нового» міста, які й до сьогодні зберегли свої назви...»⁸⁰⁰.

Серед недоліків міста, автор путівника зазначав відсутність сантехнічних споруд у квартирах і їх розташування на задньому дворі, покриття вулиць залізом і асфальтом замість каменю (хоча у переважній більшості міст Російської імперії вулиці й до початку XX ст. не будуть мати жодного покриття), недостатня кількість водогонів і фонтанів⁸⁰¹. Зрештою, він підсумовував, що Варшава, за різними показниками, не лише займала перше місце у Привіслянському регіоні, але й не дуже поступалася столицям Російської імперії — місто мало університет, гімназії, консерваторію, жіночий інститут, значну кількість фабрик, тощо⁸⁰².

Ще одним містом, через яке, хоча й меншою мірою, проходили маршрути мандрівників з Наддніпрянщини був Краків. Він викликав достатньо суперечливі враження у тих хто його відвідував. Так, В. Желіховська зазначала: «Здалеку Краків із своєю фортецею і собором на горі має дуже значний вигляд; проте у ньому панують бруд і гидота занепаду великого, а між строкатим населенням до такого ступеню переважають євреї, що було б

⁷⁹⁸ Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, при Императорской медико-хирургической академии. 1839. С. 11-12.

⁷⁹⁹ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 32.

⁸⁰⁰ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 4-5.

⁸⁰¹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 6.

⁸⁰² М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 6.

справедливим, що було б доречним, перефразувати вище наведений вислів і сказати що «sola Cracovia est Judea»⁸⁰³.

Однак, поряд з тим, Краків позитивно вразив її етнографічним колоритом. Мандрівниця писала: «Простір між Старим містом і новими передмістями перетворено на бульвари і тут по суботах і святкових днях можна бачити таке розмаїття всіляких костюмів, як ніде! Цим Краків може похизуватися: жодне з європейських міст, наскільки я знаю, не змогло зберегти так як він, старовинних народних строїв»⁸⁰⁴.

У свою чергу місто привернуло увагу й юного П. Галагана⁸⁰⁵, який разом з батьком мандрував польськими землями у 1866 р. Він писав: «Місто Краків дуже давнє, церкви старовинні і усі католицькі, ми були на служінні у костелі, орган з оркестром і півчими грав так, що мені здавалося, я знаходжуся на італійській опері, ксьондзи співали так, що це здавалося виєм вовків у лісі, усе це мені дуже не сподобалося; ми також були у соборі, де поховані королі польські між іншим, там поховані Гедеміновичі: Казимир, Сигізмунд та інші, усі ці склепи, зроблені з чудового італійського мармуру, там є поховання знаменитого Костюшки і Стефана Баторія з дружиною. Цей собор і разом давній палац королів у поляків мають те саме значення, що у нас Кремль у Москві»⁸⁰⁶.

Вабили мандрівників і окремі пам'ятки сакральної архітектури. Так, В. Желіховська звернула увагу на костел «Sventa Maria», або, по народному — «Kosciol Mariacki», на площі «Sukiennice», — тобто Суконного ринку»⁸⁰⁷. Мандрівниця писала: «Це дуже красивий, старовинний костел з чудовим Розп'яттям із мармуру на хорах і розкішною групою Успіння Богородиці, за головним вівтарем, величезним за розміром. Дзвіниця Маріацького костелу увінчана короною замість хреста, що здалеку кидається у вічі, так як він у глибині площі»⁸⁰⁸.

Костел став об'єктом уваги й для Г. Галагана, який він оглянув у 1866 р. Метою його відвідин було ознайомлення з католицьким богослужінням. Він зазначав, що «Велика Маріїнська старовинна церква⁸⁰⁹, яку ми для цього обрали знаходиться посеред Краківської площі, однак не має нічого особливо відмінного у зовнішньому вигляді» «Внутрішній простір церкви оздоблений безліччю вівтарів, які обернені в усі боки; на них — статуї, ікони і особливо багато прикрас, які складаються з квітів і клаптиків матерій»⁸¹⁰. Проте, сам перебіг богослужіння не особливо вразив і навіть певним чином втомив Г. Галагана, хоча за власною звичкою він не міг не залишити його детальний опис⁸¹¹. Власне відвідини Маріацького костелу і залишилися майже єдиним враженням для Г. Галагана.

Проте, для В. Желіховської, міський простір, далеко не обмежився католицьким собором. Вона, намагалася пізнати місто значно глибше. Мандрівниця писала: «Навпроти церкви — чудова довга і величезна будівля, щось на кшталт гостинного двору, у три поверхи, на важких арках. Це і є давня будівля ринку, сукенниці, споруджена у XIV ст.; зараз там лише склади, запасні магазини. Середня башта — залишок колишньої міської думи, кажуть, що зовсім скасована. Будівлю підтримують заради її давності і картинності: вона

⁸⁰³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 7.

⁸⁰⁴ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 7.

⁸⁰⁵ Павло Григорович Галаган (1853-1869) — останній представник роду, на якому рід Галаган вигас.

⁸⁰⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450.

⁸⁰⁷ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸⁰⁸ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸⁰⁹ Мається на увазі Маріацький костел.

⁸¹⁰ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 442.

⁸¹¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 444.

здалеку дуже ефектна. У Кракові багато чудових будівель за старожитністю, красою і оригінальністю: університет, який і тепер має назву Ягелонського, хоча у ньому ані склепіння, ані каменю не залишилося від часів його першопочаткового будівничого Казимира Великого...»⁸¹². Намагалася мандрівниця відвідати й місцеві музеї, проте тут її чекало певне фіаско: «За своїм віковим виглядом мені дуже сподобалася невелика, за виглядом, будівля музею Чарторийського; однак про те, що він містить, судити не можу, за тією простою причиною, що нас туди не впустили»⁸¹³.

Подорожні особливу увагу звертали на місцеві звичаї, традиції і суспільні відносини, які відрізнялися від тих, які побутували на батьківщині. Одним з основних мотивів тревелогів було спостереження за традиційними польськими жіночими і чоловічими строями. Так, В. Желиховська писала: «Одяг містян дуже красивий і ошатний; особливо чоловічий, з його розшитим каптаном, з ошатною пелеринкою і ланцюгами на поясі з відворотами на чоботах і зухвало надітою на бік конфедераткою, прикрашений хутром, позументами, жмутом стрічок з боку, а влітку і жмутом свіжих квітів. Жінки носять короткі розшиті кофти і пояси, а голови низько пов'язують кількома обертами хустки у вигляді тюрбанів; у дівчат — довгі коси і вінки квітів; прості хустки, безліч бус; загальне враження наряджених хохлушок...»⁸¹⁴. Загалом мандрівниця вказувала на розмаїття строїв, особливо чоловічих. Вона нарахувала їх більше десяти.

Так само і Григорій Галаган, дещо пізніше, із задоволенням, аналізував традиційні строї. Він нотував: «В околицях Кракова народ зберіг свій старовинний одяг, який надзвичайно красивий. Нижній одяг складається із синьої піддівки з дрібними олов'яними гудзиками; на грудях червоні відвороти, підкладка теж червона (піддівка перетягнута на талії шкіряним ремнем). Поверх цього одягнуто білий каптан, на кшталт кунтуша, з добрим перехватом на талії і вишитими рівними кольорами вушками і коміром. На голові, підстрижений на великоруський манер, — або червона конфедератка з різнокольоровим пір'ям, або великоросійський високий капелюх з стрічками і пір'ям... Неможна не жалкувати, що поряд з чудовим чоловічим одягом, зник старовинний одяг жіночий, який тепер дуже не красивий: якийсь загальноєвропейський, з безліччю строкатих хусток на плечах і голові, а між тим з босими ногами»⁸¹⁵. Звернув увагу на строї і Павлусь Галаган. Він нотував: «У Кракові і околицях його зберігся ще у селян старовинний польський костюм, який схожий на наш великоросійський: у них високі капелюхи з пір'ям, у декого конфедератки, потім одягнуті піддівки, а поверх накинута біла кунтуші, обшиті червоною вовною»⁸¹⁶.

Так само як і Галагани, звернув увагу на одяг К. Скальковський. Мандрівник писав: «У строях так само у польок, окрім невеликої кількості виключень, значний несмак. Я не кажу вже про, тих яких можна побачити у Варшаві на кожному кроці у жінок аршинні сережки у вухах і вуалях до п'ят... Пристрасть до жалоби є у освічених поляків як мода...»⁸¹⁷.

Оскільки переважна більшість мандрівників були чоловіками, то окремим об'єктом уваги були жінки. Проте особливістю цих своєрідних досліджень було те, що до описів вдавалися саме чоловіки, а висновки базувалися виключно на спостереженнях за міським

⁸¹² Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸¹³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸¹⁴ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸¹⁵ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 442.

⁸¹⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450.

⁸¹⁷ Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 312.

середовищем переважно Варшави і Кракова. Так, К. Скальковський⁸¹⁸ писав: «Польки як і раніше відзначаються розумом і практичною діловитістю, чому й відіграють таку роль у суспільстві, яка у інших країнах, навіть у Франції, жінкам взагалі не належить, проте у зовнішності — знову, якщо вірити усьому, що говорять про давнину — краса польських або точніше варшавських жінок знижується. Це легко перевірити і за тим натовпом, який після обіду наповнює Саксонський сад, у тому числі й знамениту «алею кохання» — місце побачень, і вулиці; Краківське передмістя і Новий Світ, а також і за безліччю жінок — яких можна зустріти у костелах і театрах⁸¹⁹.

Костянтин Скальковський як і Володимир Міхневич наводили цитату: «У польці, легко відзначити, за кокетливості парижанки, сентиментальність німкені, чуттєву поривчастість італійки і господарність слов'янки»⁸²⁰. Однак, перший намагається опонувати і стверджує, що польки далеко не сентиментальні, вони екзальтовані, норавливі і лукаві. Проте вони маючи удвічі менше коштів ніж у росіянки, будуть краще вести своє господарство і значно краще виховують дітей. Схожі на французенок лише тим, що легко керують власними чоловіками⁸²¹.

Поряд з тим, мандрівники другої половини ХІХ ст. все частіше відзначали прагнення польських жінок до освіти і бажання відігравати активну роль у суспільних процесах. Костянтин Скальковський зазначав: «Уже тепер перекладаються польською мовою книги про емансипацію і є польки, які замість того, щоб танцювати мазурку і пекти смачні мазурки забруднюють свої пальчики чорнилами, полемізують з польськими радикальними журналістами і навіть ведуть з ними процеси у судах»⁸²².

Цей вплив відзначав і О. Підвисоцький. Проте він вважав, що прогресу жінок заважає римо-католицька церква: «Жінки у Польщі, мають, незаперечно, переважаючий вплив на суспільство, знаходячись, у свою чергу, під деспотичним впливом римо-католицького духовенства...»⁸²³. Так само, О. Підвисоцький переконував, що значну роль у революційних рухах 60-х рр. ХІХ ст. у Варшаві, відіграли жінки. Проте, він пояснював активну громадянську жіноцтва, не патріотичними міркуваннями чи бажанням звільнити батьківщину від окупації, а виключно впливом римо-католицької церкви, яка не лише вела боротьбу з Російською імперією, але й бажала збагатитися на «стражданнях» жінок. Він нотував: «У останню епоху, особливо великий вплив на жінок поширювали місіонери, церква яких св. Хреста, по самому емблематичному значенню своєму, зробилася незадовго до подій 1861 року, найбільш модною у Варшаві. Напередодні безчинств, на сходах цієї церкви, споруджено було, коштом однієї з варшавських аристократок-клерикалок, величезна статуя Спасителя, який несе хрест, що у свідомості поляків мало відображати страждання Польщі»⁸²⁴. Однак, О. Підвисоцький зазначав, що під впливом аристократок і священників у протестах брали участь жінки які належали до різних суспільних станів. Вони становили одну з рушійних сил різноманітних вуличних заходів. Олександр Підвисоцький писав: «У цій демонстрації, крім полчищ жінок і молоді, взяли участь багато впливових осіб із різних станів, і навіть кілька вищих чиновників із своїми родинами»⁸²⁵.

⁸¹⁸ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився у Одесі. Навчався у Рішельєвському ліцеї й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁸¹⁹ Скальковський К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 308.

⁸²⁰ Скальковський К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 309.

⁸²¹ Скальковський К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 309.

⁸²² Скальковський К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 311.

⁸²³ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 25.

⁸²⁴ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 25.

⁸²⁵ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 28.

Проте, не могли залишити поза увагою й настрої у суспільстві які домінували у 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. Переважна більшість мандрівників перебувала в тенетах імперських амбіцій, або щиросердно захоплювалася панславізмом. Лише поодинокі подорожні розуміли істинний стан справ. Однак, усі вони свідомо або мимоволі фіксували високий рівень національної самосвідомості поляків і готовність до боротьби різними засобами з імперією, яка окупувала їхню батьківщину.

Напруга у польському суспільстві і антиімперські настрої відчувалися мандрівниками ще на середину 50-х рр. XIX ст. Так В. Желіховська описала випадок який трапився з нею у Варшаві. Під час прогулянки Олександрівською площею, вона разом з тіткою, опинилася біля пам'ятника полякам, які не зрадили присязі російському цареві під час повстання 1830–1831 рр. Цей монумент було встановлено в контексті глорифікації перемог імперської армії⁸²⁶. Власне, подібне Російська імперія намагалася робити на усіх окупованих або анексованих територіях, зокрема і у Криму.

Далі події почали розгортатися достатню трагічно. Мандрівниця згадувала: нас оточив натовп сердитих, збуджених вороже осіб... Ми спочатку абсолютно нічого не розуміли із окремих фраз якихось не то попереджень, не то погроз, які кидалися на нашу адресу перехожими, ми і гадки не мали, що дивлячись на пам'ятник здійснюємо беззаконня — творимо щось неприємне панам Полякам. Проте ось одна поважна пані зупинилася неподалік і, лагідно поманила нас, ніби сама боялася осквернитися наближенням до пам'ятника, докладно оповіла, що ми «не маємо», під страхом великих неприємностей і образ дивитися на цей монумент, тому що його споруджено у пам'ять зрадників». Тітка моя ..., яка говорила польською, оголосила із спокійною гідністю, що ми росіяни і не можемо не цінувати у її співвітчизників вірність присязі і відданості нашому цареві. Тут треба було бачити, яка зміна відбулася з нашою поважною пані: до чого вона розлютилася, почервоніла; як люто засміялася знизавши плечима, і трохи не побігла від нас швидко як від зачумлених!». Якби не втрутилася поліція, пригода цілком могла закінчитися побиттям туристок⁸²⁷.

Про високий рівень самосвідомості активне небажання русифікуватися чи онімечуватися свідчить і такий уривок з подорожніх записок В. Желіховської: «Більш за все дратує у Кракові, те, що ніхто і ніде, і навіть портьє у найкращих готелях, не розмовляє жодною мовою, окрім польської! Це якесь зачароване, застигле на порядках минулого століття, польське царство»⁸²⁸.

Так само гостро ця атмосфера і напруга відчувалася й на початку 60-х рр. XIX ст. За свідченнями О. Підвисоцького, у Варшаві, на постійній основі, відбувалися заходи щодо вшанування пам'яті про повстання 1830-1831 рр. По завершенні мітингів, які зазвичай тривали 17 листопада, упродовж дня, «натовпи розходилися, пізно увечері, різними вулицями голосно співаючи революційні пісні 1831 року *jeszcze Polska nie zginela, poki my зујему*»⁸²⁹. Що дивувало О. Підвисоцького, що такі дії з боку поляків відбувалися безкарно і не викликали необхідної реакції політики.

Перед революційну атмосферу зафіксував і Григорій Галаган⁸³⁰. У 1861 р., здолавши 747 верст і витративши три доби і 8 годин, він з Києва прибув до Варшави. Мандрівник писав: «Варшава має вигляд суто західноєвропейського міста. Прокинувшись зранку і

⁸²⁶ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 5.

⁸²⁷ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 6.

⁸²⁸ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸²⁹ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 28.

⁸³⁰ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 407.

відчинивши вікно, я побачив, що вулиця, на якій я зупинився у Hôtel d'Angleterre, досить жвава. Усі дами у траурі, інші — у крепових сукнях, чоловіків багато у траурі і фантастичних костюмах: чорна блуза, чорний пояс і чорний кашкет з чотирма ріжками. Усі капелюхи — з широкими чорними стрічками. Окрім їх жалоби національної, у них помер їх уявний король Чарторийський у Парижі, і вчора була велелюдна демонстрація. ... Учора ж була демонстрація на користь англійського консула, — йому дарували адресу і квіти, ... за те, що у парламенті згадали про Польщу, а у французького, говорять, збираються вікна побити. Між тим театри зачинені, і ніде не чути музики, тому що ніхто не слухає і не буває»⁸³¹.

Не оминув увагою Г. Галаган і власне ставлення до католицької віри, яку він вважав не природньою для слов'янських народів. Тому, мандрівник зауважив: «Ми вийшли з церкви, дещо втомлені видовищем і музикою, і з мимовільною сумною думою: у наслідок якої історичної потреби слов'янський народ, яким би він не був, приноситься у жертву чужому для нього початку, який остаточно руйнує його самостійну народність, коли істина так від нього близька і так могла б бути йому доступна»⁸³².

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. поглибила адміністративні й ідеологічні зусилля щодо упокорення польського народу. Володимир Міхневич зазначав: «Потужну руку влади, яка твердо і непохитно утримує туго натягнуті віжки, видно в усьому». У центрі міста російським царатом було встановлено черговий пам'ятник, проте на цей раз вже не польським колаборантам, а князю І. Паскевичу, який придушував польське повстання 1831 р. і у 1832-1856 рр. був намісником у Царстві Польському. Монумент мав нагадувати полякам наслідки опору імперії.

Мету його спорудження чітко визначив В. Міхневич: «У войовничій, панівній і твердій бронзовій статуй знаменитого фельдмаршала красномовно відобразилося втілення цієї влади: у ній читаєш нібито історію усього того, що було тут зроблено і як було зроблено Росією... А зроблено тут держаною рукою дуже багато, для безповоротного підкорення, заспокоєння і приєднання краю»⁸³³. Проте, мова йшла не лише про новостворені місця пам'яті, які були огидні полякам. Імперія, зовнішнє, перетворювала Варшаву на російське місто. Той, самий В. Міхневич зазначав: «Чудові, величні, з позолоченими банями, православні храми, монументи і пам'ятники російському імені і російській славі, купа урядових установ російського штабу, російські двоголові орли, російські мундири на кожному кроці, абсолютно за російським зразком організований і за російським зразком дисциплінований рух зовнішнього міського життя, з усіма його функціями — усе це змушує вас відчувати, що ви просто у російському місті, яке пильно і твердо управляється»⁸³⁴.

Кінцевим результатом усіх зусиль імперії мала стати «фундаментальна і остаточно відмова поляків від їхніх мрій і самобутності»⁸³⁵. І царат невпинно і послідовно рухався до його досягнення. У цей час у Варшаві з'явилися і перші зовнішні наслідки запровадженої царатом політики русифікації. Володимир Міхневич нотував: «Повсюкчас на стінах на вивісках російські написи. Кругом у крамницях, у ресторанах і в усіх громадських місцях, при зверненні російською, чується у відповідь російська мова, правда, так само як і на вивісках, більш або менш ламана»⁸³⁶.

⁸³¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 409.

⁸³² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 444.

⁸³³ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 6-7.

⁸³⁴ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 8.

⁸³⁵ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 12.

⁸³⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 7.

Однак, не усе було так добре для імперії. Зовнішні перетворення не призводили до зміни світоглядних концептів польського народу. Як і в Україні, загарбників продовжували називати «москалями» — вкладаючи у термін негативну конотацію, позначаючи ним темряву, відсталість і демонструючи зневажливе ставлення до тих, хто ідентифікував себе як «росіянин»⁸³⁷. Зрештою, мандрівник підсумовував: «Варшавець-поляк, якби навіть щиросердно хотів би забути своє національне минуле, фізично не міг би цього досягти, навіть з втратою пам'яті: йому про нього на кожному кроці кричало б і говорило каміння рідного міста, у буквальному сенсі слова!»⁸³⁸.

Це розуміла й Російська імперія. Тому, на постійній основі на теренах Польщі утримувався військовий контингент. Відповідно до свідчень «Путівника» Варшавою, наприкінці 1871 р. лише у Варшаві, на 269241 жителя, частину яких склали російські урядовці, священики, купці, та інші, припадало 19434 військових⁸³⁹. Окрім того, були запроваджені відповідні правила паспортного контролю. Хоча у Путівнику ці правила викладалися для обізнаності туристів щодо адміністративних правил перебування на землях Царства Польського, проте, поряд з тим, вони демонстрували й своєрідний страх імперії щодо розгортання чергової хвилі польського національно-визвольного руху. Вони повідомляли, що ніхто не може залишатися в одному місці більш ніж 24 години, якщо не надає власнику помешкання або готелю паспорт або вид на проживання. За умови подання документів, мандрівникові видавався особливий білет (вартість становила 30 коп.). Він давав можливість вільно проживати у Варшаві упродовж трьох місяців. Далі, за потреби він мав поновлюватися⁸⁴⁰.

Ті, хто прибував до міста з території губернії, так само мав отримати відповідний білет, який гарантував перебування тут упродовж місяця. Після закінчення терміну він мав надати адміністрації паспорт. У свою чергу, жителі Варшави мали право пересуватися Варшавсько-Віденською, Тираспольською, Петербурзькою залізницею у межах Варшавської або сусідніх губерній, виключно з дозволу поліції і терміном не більш ніж на один місяць. Ті хто збирався перебувати у інших губерніях упродовж року, мав надати легітимні документи (паспорти видавалися в Управлінні Обер-Поліцмейстера у паспортному відділі — у воротах Ратуші на Сенаторській вулиці), дозвіл поліції і довідку магістрату про відсутність боргів⁸⁴¹.

Таким чином, надані у подорожніх записках описи Кракова і Варшави мають фрагментарний і емоційний характер, а судження авторів — сформовані під впливом власного досвіду, фахових уподобань, імперських ідеологем й слов'янофільських поглядів, є доволі суб'єктивними. Однак, вони дають можливість реконструювати образи двох польських міст, які волею історії опинилися у складі двох імперій. Оскільки, польські землі були транзитними для мандрівників, то основна увага приділялася маршрутам, вибору об'єктів для огляду, традиційному одягу і настроям у суспільстві. Для тих окремих мандрівників які обирали Краків або Варшаву як кінцевий пункт, метою відвідин визначалися розваги, відпочинок, отримання нових вражень.

Часом під впливом отриманого досвіду, відбувалася часткова руйнація імперських ідеологічних стереотипів, особливо тих які формувалися під впливом пансла-

⁸³⁷ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 13.

⁸³⁸ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 24.

⁸³⁹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 7.

⁸⁴⁰ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 11.

⁸⁴¹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 12-13.

візму, відбувалася самоідентифікації мандрівників. Частина мандрівників усе ще знаходилися під впливом романтизму, для якого були характерним історизм, захоплення минулим (своєрідним «золотим віком»), особливо середньовіччям (тому у центрі уваги опинялася готична сакральна архітектура), етнографізм, що було зумовлено формуванням модерних націй, тож відповідно — в описах подорожей особлива увага приділялася звичаям, строям тощо.

Не сприяла подорожам, вихідців з теренів Російської імперії, до Царства Польського або через його землі, й політична напруженість у суспільстві, а також антиімперські й антиросійські настрої, які панували серед поляків; військові дії під час Австро-пруської війни 1866 р.; запроваджений російським царатом, ще у 30-тих роках ХІХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, при Императорской медико-хирургической академии. 1839. 495 с.
2. Дубровский П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. 151 с.
3. Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы Санкт-Петербург. Типография П. П. Сойкина, 1897. 167 с.
4. Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831–1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. 515 с.
5. Кельсиев В. Галичина и Молдавия, путевые письма. Санкт-Петербург: б/в. 1868. 351 с.
6. Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. 211 с.
7. М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. 202 с.
8. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.
9. Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. 152 с.
10. Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. 408 с.
11. Сивков, В.В., Путешествия русских людей за границу в XVIII в. Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия. 1914. 134 с.
12. Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини ХІХ — першої половини ХХ століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.